

[4.076]

NEDERLANDSE TEGELS IN BRAZILIË IN CULTUURHISTORISCH PERSPECTIEF Hannedea C. van Nederveen Meerkerk

Opgedragen aan Coenraad L. Temminck Groll, nestor van het Nederlands gebouwd Cultureel Erfgoed

Inleiding

In 1965 bracht mijn gids, Eduardo Sampaio, mij naar een Franciscaanse kloosterhof in Recife, hoofdstad van de staat Pernambuco. Daar zag ik blauwwitte tegelfriezen met 924 Nederlandse tegeltjes en ze zagen er stralend uit. In 2004 attendeerde Ulysses Pernambucano de Mello mij op de ernstige situatie, waarin de collectie van het *Convento de Santo Antônio do Recife* (klooster van Sint Antonius van R.) veertig jaar later verkeerde.¹ En ja, het glazuur was dof en veel hadden breuken. Het waren er nog 923, eentje was er uitgevallen. Wat doen oer-Hollandse tegeltjes in een tropische stad in het Noordoosten van Brazilië? Zo vreemd is dat niet, want van 1630 tot 1654 maakte *Hollantsch Brasiel* deel uit van de territoria van de 'Geotroyeerde West-Indische Compagnie' (WIC). De WIC werd opgericht in 1621, naar analogie van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC, 1602). Het eerste doel van de WIC was de verovering van het suikerland Brazilië op Portugal, dat van 1580 -1640 onder Spaans bewind stond. Na enkele jaren van verbeten gevechten kende de kolonie, bestaande uit de kuststrook van zes, zeven staten van het Noordoosten, *o Nordeste*, een korte maar krachtige bloeitijd.

Recife lag aan het einde van een landtong. Rondom de stad lag een cordon van forten en redoutes.² De bevolking bestond, naast militairen, uit handelaren, ambachtslieden en neringdoenden en een handjevol indianen. Bovendien circa 1000 slaven, welk aantal bekend is uit de scheepslijsten. In 1637 was er sprake van woningnood, zoals de Zeeuwse koopman en lid van het Dagelijks Bestuur, Johan Ghijsseling, aan de Heren XIX schreef. Hij kende het Recife van 1634 niet terug, zo was dat in een paar jaar tijd met 'schone behuizingen' volgebouwd. Toch slaagden nieuwkomers er nauwelijks in, passende woonruimte te vinden.³ Van 1636-1644, het gouvernement van Johan Maurits, graaf van Nassau-Siegen, floreerden kunsten en wetenschappen. Om het woonprobleem op te lossen, werd op het eiland Antônio Vaz, tegenover het eigenlijke Recife, een stadsuitleg geprojecteerd, 'Mauritsstad'. Dat was de Hollanders wel toevertrouwd! Er ontstond een ingenieus systeem van dijken, kanalen en bruggetjes. Op die manier konden er op dit eiland in de delta van de rivieren Afogados, Capibaribe en Beberibe, parken en markten worden aangelegd en verrezen er paleizen en openbare gebouwen zoals een ziekenhuis, een weeshuis, bestuurscentra, veilinggebouwen bij aanlegplaatsen en de Franse Kerk. Er werd riolering aangelegd en het huisvuil werd gestort in zee buiten de palissades van Recife, teneinde landaanwas te bevorderen. In 1644 werden de stadsdelen verbonden door een brug, een huzarenstaaltje van waterhuishoudkundige bouwkunst. Deze urbanistische en sociale maatregelen vertoonden gelijkenis met die van Amsterdam. We schrijven 'De Gouden Eeuw'. Mauritsstad-Recife groeide onder het bewind van Nassau uit tot een metropool van de verre regio met 6000 inwoners.(Afb.1)

Ondanks de kolonisatie van nauwelijks een kwart eeuw, heeft de Nederlandse aanwezigheid veel sporen nagelaten. Niet alleen forten en versterkingen, maar ook is het stratenpatroon van Mauritsstad hier en daar nog zichtbaar, als mede dat van het oude Recife.⁴ In deze context is de aanwezigheid van blauwwitte tegeltjes volstrekt verklaarbaar.

Locatie

Het *Convento de Santo Antônio do Recife* werd gebouwd tussen 1606 en 1613 conform de Portugese kloosters van dezelfde Orde.⁵ Het grondplan op een kaart van Recife van 1637, uit de biografie van Johan Maurits van Nassau door Caspar van Baerle, laat het klooster schematisch zien.⁶ (Afb.2) De eenvoudige kerk met een timpaan, zonder toren of voorhof, met daarnaast het klooster van de Minderbroeders Franciscanen (Derde Orde), was een van de weinige gebouwen, die in 1630 door de WIC op Antônio Vaz werden aangetroffen. Het werd nog datzelfde jaar ingelijfd binnen de muren van Fort Ernestus. Het kloostergebouw werd betrokken door de commandant. In de kloosterkerk werden Anglicaanse erediensten gehouden voor de Engelse legereenheden in Staatse dienst. Het bijbehorende kerkhof bleef intact; er werden ook Nederlandse militairen begraven.

Het klooster schijnt in de Nederlandse periode behoorlijk te zijn uitgewoond en de Portugezen besloten tot een grondige restauratie die begon in 1696 en duurde tot in de eerste helft van de achttiende eeuw. Een van de bakstenen muren van Fort Ernestus werd in de nieuwbouw geïncorporeerd. De dikte ervan is zichtbaar in een uitgehakt deel van de galerijmuur naar de slaapzalen.(Afb.3) Ongeveer op de plaats van het fort ligt nu het complex van het Paleis van Justitie. Naast het klooster werd in 1696 de nieuwe kloosterkerk gebouwd, *Igreja de São Francisco de Assis da Penitência da Terceira Ordem*.⁷ (Afb.4)

Op 24 augustus 1957 was het de driehonderdste verjaardag van de stichting van de Franciscaanse Provincie in Brazilië. Voor die gelegenheid werd het klooster gerestaureerd en tijdens de werkzaamheden in de kloosterhof kwamen op de draagmuur boven de arcades de Nederlandse tegeltjes te voorschijn, bedekt met witte kalk.⁸ Het is onbekend vanaf wanneer zij aan het oog ontrokken zijn geweest. Zij zitten in achttien friezen van drie tegels hoog en veertien tegels lang op circa 3,5 m boven de grond.(Afb.5) Aan de noord- en zuidkant zitten vier friezen en aan de iets langere oost- en westkant vijf, elk van 3 x 14 tegels. De hoeken van de architraven hebben elk een fries van 3 x 7 = 21 tegels. De tegels meten ca. 13 x 13 of 12,8 x 1 cm; sommigen zijn iets kleiner, te wijten aan beschadiging tijdens de verplaatsing. Deze – letterlijke - ontdekking was een enorme verrassing. De cultuurhistorische erfenis werd hiermee belangrijk uitgebreid. De Orde der Franciscanen is niet vermogend, maar in Recife komt zij er goed vanaf: in de São Francisco naast het convent staat het beroemde altaar, dat met goud is bekleed. Deze *Capela Dourada* trekt jaarlijks duizenden bezoekers, onder wie veel buitenlandse toeristen. Nu, op een paar meter daarvandaan, ook nog zoveel blauwwitte, zeventiende-eeuwse, Nederlandse tegeltjes... in Recife kon men zijn geluk niet op. De toenmalige Braziliaanse Dienst voor Monumentenzorg (DPHAN) bracht in 1959 een publicatie uit.⁹ Het hoofdstuk over de tegels werd geschreven door de internationaal bekende tegelkundige uit Portugal, João Miguel dos Santos Simões. José Antonio Gonsalves de Mello uit Recife, verzorgde het historische deel, waar hij de grote specialist was op het gebied van de geschiedenis van *Brasil Holandês*, zoals de Brazilianen zeggen.¹⁰ Men ging ervan uit, dat de nieuw ontdekte tegels van Nederlandse oorsprong waren en eveneens, dat zij van elders naar het klooster waren gebracht.¹¹ Eigen navraag in 2004 tot en met 2006 bij Michiel Bartels, Kitty Laméris, Ger de Ree, Pier Terwen, Jan Tichelaar en Leo de Wever, bevestigde de juistheid van de Nederlandse herkomst. De stichting MoWIC ging aan de slag met het - langzaam maar zeker voortschrijdende - proces dat moet leiden tot een restauratieproject.¹² Het is duidelijk, dat de tegels een veel bewogen leven achter de rug hebben. Ze zijn er slecht aan toe, al is dat vanaf de grond niet altijd te zien. Het klooster heeft een vochtprobleem, hetgeen zichtbaar is in de zuilen van de hof. (Afb.6) De buitenlocatie maakt de collectie bovendien een prooi van de zoute zeewind (*maresia*) en de luchtvervuiling. Het tinglazuur wordt dun en kaal, verkleurt en de rossige of bruine kleitegel schemert er hier en daar doorheen.

Thematiek

De tegels zijn gezet in kalkspecie en zoveel mogelijk op thematische wijze gegroepeerd. Soms veroorloofde de tegelzetter zich een grapje, bijvoorbeeld door de panelen met de ruitertjes om en om naar links en naar rechts te laten galopperen, of door twee boze beren tegenover elkaar te zetten. Omdat de friezen groter waren uitgehakt dan de lengte van veertien en de hoogte van drie tegels, werden de onderkanten en soms zijkanten opgevuld met tegelfragmenten. Ongetwijfeld zijn hiertoe ook hele tegeltjes kapot geslagen, want ach, het was in de eerste plaats bouw materiaal. Oorspronkelijk werden er tussen de friezen op de architraafblokken waar de arcades in elkaar overgaan, Portugese decoratietegels gezet. De aaneensluitende tegelbekleding was conform het in Portugal bestaande huwelijk van gevel en tegel. De tussentegels zijn door de DPHAN verwijderd, waardoor het totaalbeeld van de Nederlandse friezen, hoewel onderling verschillend, stilistisch een eenheid vormt.

Ook de Fragmenten zijn het bekijken waard. Soms ziet men een rennende hond, een varken of een bloempatroon. Er is getracht onder de Meander friezen dito fragmenten aan te brengen, enz. Opmerkelijk is, dat er van tegels met vleugelblad en geschulpte accolades wel fragmenten zijn aangetroffen, maar nergens hele tegels. (Afb.7 B.07.C.03 en waarschijnlijk A.05.08)

Er worden vier hoekmotieven onderscheiden:

- a. Lelie
- b. Ossenkop
- c. Spin
- d. Meanders¹³

Telling van de tegeltjes en verdeling qua typologie toont de volgende categorieën.

1. Bloempotten, C.07. C.08. A.05.08, 274 (Afb.8)

Onderling zijn er grote verschillen in het type pot en de bloemen. Het zijn boeketten van goudsbloemen, anjers en in elk geval tulpen, waaronder drietulpen. De types zitten door elkaar en ook meer dan eens tussen andere thema's, om die friezen te completeren. Er zijn meer ossenkoppen dan spinnen. Eén Bloempot heeft om de pot een gekarteld dubbelkwadraat (Wand IV Fries 4).¹⁴ (Afb.9 B.10. C.08. A.05.08)

Op III.3 zit het enige bloempotje met lelie, gelijkend op een tegeltje uit een pand in Gorinchem (C.0.2. A.05.08).¹⁵ Bloempotten behoorden tot de goedkopere categorieën en waren daarom wellicht het hoogst in aantal in een grote verscheidenheid. Bij sommige is het blauw in het tinglazuur gelopen, onder andere bij grote drietulpen op IV.2 en IV.4. (Afb.10)

2. Ruiters, C.07.A.02.07 249 (Afb.11)

Sinds de oorlog met Spanje was de ruitersfiguur in de Republiek der Zeven Provinciën geliefd en in een te vuur en te zwaard veroverd gebied als *Hollantsch Brasiel* is het geen wonder, dat de cavaleristen hier sterk vertegenwoordigd zijn. Op volle ruitersfriezen draven, steigeren en galopperen de lansdragers, geharnaste kurassiers, enkele vaandeldragers en trompetters er met hun attributen lustig op los, zowel linksom als rechtsom. (Afb.12) Hier ziet men, tot welke inventiviteit het handwerk van spons en matrix leiden kan, wanneer het schabloon op het werkstuk wordt omgedraaid!¹⁶ De tegelzetter in Recife componeerde met de spiegelbeelden hele panelen met rechts- of linkshandige ruiters. De ruitersfriezen maken een harmonische indruk vanwege de centraal aansluitende ossenkoppen. Drie ruiters hebben spinnen (C.08.A.02.07) (I.2 en III.2). (Afb.13)

3. De 245 Meander tegels, [B.05 / C.06 / A.02.02, A.02.04, A.02.06, A.03.01, A.03.06, A.04.01, A.04.02](#) hebben een gevarieerd concept waarin Beroepsfiguren [A.02.04](#), Kinderspelen, [A.03.06](#), Boerderijdieren, Springertjes en Wilde dieren, [A.04.01](#), Vogels, [A.04.02](#) en twee maal, heel fraai, een Landschapje met kasteelboerderij, waarvan een sterk beschadigd, [A.03.01.\(Afb.14\)](#), [\(Afb.15\)](#). Vermakelijke momenten zijn de Olifanten [B.05.A.04.01](#) (I.1, III.4 en IV.3), [\(Afb.16\)](#), of een met zijn buit wegrennende vos. De figuratie is onveranderlijk omringd door een geschulpte accolade.¹⁷

4. Scheepvaarttaferelen, [C.07 / C.08 / A.03.07](#), 65 [\(Afb.17\)](#)

De categorie van Schepen is, logisch voor een overzeese kolonie, zeer gevarieerd. De meeste schepen zitten verdeeld over twee panelen op respectievelijk de wanden I en III. [\(Afb.18\)](#) Beurt- en Vissersschepen (platbodems) hebben dikwijls op de hoeken een spin. Onder die met ossenkop zitten monumentaal weergegeven tweemasters. Een Hengelaar in een roeibootje zit geduldig tussen de Zeewezens, II.2. De golven bij de schepentegels zijn schematisch, dynamisch, of gestileerd in donkere en lichte (uitgespaarde) banen. [\(Afb.19\)](#)

5. Zeewezens en Vissen, [C.07.A.03.11](#) en [C.07.A.04.03](#), 52 [\(Afb.20\)](#)

De eerste categorie bestaat uit Zeemeerminnen, Tritons, Poseidon zelf, Monsters, de tweede uit vervaarlijke Vissen, drijvend op schilderachtige penseelstreken, of op een parallel gestileerd golfpatroon, zoals bij de Schepen [A.03.07](#).¹⁸ [\(Afb.21\)](#)
De weergave van de vissen is dermate naturalistisch (Karpers, Meerval, Vliegende vissen) dat men bijna aan de onechtheid van de fantasiefiguren gaat twijfelen. In deze categorie kwamen we ook de zeezoogdieren tegen (een Walvis en drie Zeehonden, [C.07.A.04.01](#)). [\(Afb.22\)](#)

6. Er zijn drie Landschappen met Eilandjes, [C.07.A.03.01](#), waaronder een Zeewezen met op de achtergrond een havenplaatsje (II.2 en III.3). [\(Afb.23\)](#) [\(Afb.24\)](#)

7. Beroepsfiguren, [C.02.A.02.04](#), 24 [\(Afb.25\)](#)

De groep Beroepsfiguren is in de zeventiende eeuw een populair motief.¹⁹ De personages zijn picturaal weergegeven; hoeken uitsluitend lelie. Bij deze tegels worden de andere figuraties 'grafisch', *mutatis mutandis* het verschil tussen *Il Disegno* en *Il Colore*. Een jongeman met grote hoed doet denken aan figuren van Frans Hals, een knielende of gebogen vrouw aan 'Moeder van Rembrandt' van Gerard Dou (Hoek III.3.2).[\(Afb.26\)](#) [\(Afb.27\)](#) Op Hoek III.3.1 zit een vrouw in de houding van een Pannenkoekenbakster. Op Hoek III.3.2 staat een man met baard, die iets opheft: Een aanzegger? Of Petrus met hemelsleutel? Sint Antonius?²⁰ [\(Afb.28\)](#)

8. Kinderspelen, [C.07.A.03.06](#), 10 [\(Afb.29\)](#)

De categorie Kinderspelen is betrekkelijk klein. Zij zullen normaliter een vermakende functie hebben gehad voor een leeftijdscategorie, die in de kolonie slechts in geringe mate aanwezig was. De ossenkoppen zijn nauwkeurig uitgewerkt. Bij de Meander tegels zijn ook Kinderspelen te vinden.

9. Tenslotte het liefallige tegeltje met de hoofse scène (II.4), behorende tot de categorie Pleziertjes, [C.07.A.03.05](#), waarvan Tichelaar en Stoter er enkelen laten zien in *400 jaar Fries Aardewerk*.²¹ Het is helaas een eenling in deze, zo gevarieerde, collectie. [\(Afb.30\)](#)

Tabel:

Familie	Ossenkopjes	Spinnenkopjes	Franse lelie	Aantal
Bloempotten C.07 / C.08 / A.01.11	273		1	274
Ruiters C.07 / C.08 / A.02.07	246	3		249
Schepen C.07 / C.08 / A.03.07	36	29		65
Zeewezens, Vissen C.07. A.03.11, C.07. A.04.03	51	1		52
Beroepsfiguren C.02. A.02.04			24	24
Kinderspelen C.07. A.03.06	10			10
Landschap met eilandjes C.07. A.03.01		3		3
Pleziertje C.07. A.03.05	1			1
Meanders C.06 / A.02.02, A.02.04, A.02.06, A.03.01, A.03.06, A.04.01, A.04.02				245
Families: Alleenstaande figuren w.o. Jagers + Beroepsfiguren (64), Kinderspelen (15), Boerderijdieren (Paarden, Koeien, Hazen en Konijnen (131), Wilde dieren w.o. Leeuwen, Beren, Olifanten, Vossen, Zwijnen (28), Vogels (5: 4 Zwanen, 1 Korhoen), Landschappen (2)				

Herkomst en Datering

Wellicht is op grond van de stilistiek van voorstelling, hoekmotief en hun combinaties, determinering van atelierplaatsen, althans bij benadering, mogelijk.²² Als niet tegelkundige, bepaal ik mij tot het signaleren van opvallende typologische verschillen in bijvoorbeeld de ossenkoppen. Hiervan hebben de meeste twee duidelijk gescheiden banden, maar soms ook drie, terwijl grootte en vorm van de voluten sterk kan afwijken. Dezelfde variaties gelden voor de spinnen, waar het aantal stipjes tussen zes en negen schommelt en de vorm een enkele keer op een Bijtje lijkt. Op de Meander tegels zitten de verschillen hoofdzakelijk in de accoladevormen: dun, dik, dubbel, regelmatig of onregelmatig geschulpt. Op basis van de herkomst van de Meander viertegel in het Tegelmuseum (C.06.A.04.01, noot 17), zou misschien op grond van analogieën, de herkomst van de dierfriezen I.1, II.4 en III.4 achterhaald kunnen worden. (Afb.31)

Het is onbekend, waar de achttiende-eeuwse tegelzetter zijn materiaal vandaan heeft. Als origine wordt Nassau's werkpaleis geopperd, Huis Vrijburgh (1640-1642). Dit lag op circa 200 meter van Fort Ernestus, dat met het klooster aan de paleistuin grensde. De architectuur van het paleis had Italiaanse stijkenmerken.²³ Maar het is mogelijk, dat de gouverneur de Hollandse tegelmode voor vertrekken als de keuken en wasruimtes, heeft toegepast. Verwarming was daar overbodig; een schouw zal men in zijn vertrekken niet hebben aangetroffen, maar er moest gekookt worden, zoals ook in Nassau's woonpaleis Boa Vista (1643) op circa een kilometer ten westen, waar nu de kerk van de Derde Orde der Karmelieten

ligt. De tegels uit de paleizen zouden wel één geheel moeten vormen. De esthetisch ingestelde gouverneur betaalde uit eigen zak de schilders en tekenaars en zou van een samenraapsel van motieven niet gecharmeerd zijn geweest. Als eenheid komen hiervoor de Meander tegels in aanmerking. De datering zou kloppen: de geschulpte accolade omlijsting wordt op circa 1625-1650 gesteld.²⁴ Gezien Nassau's positie van opperbevelhebber van de troepen ter plaatse, ligt ook het thema van de soldateske ruitertjes in de rede, terwijl zijn kunstzin een voorkeur voor de Ambachttegels zou doen vermoeden. Archeologisch onderzoek op de locatie van Huis Vrijburgh, de wens van IPHAN en FUNDARPE, kan de speculaties ontzenuwen.²⁵

De tegels kunnen echter ook uit andere panden afkomstig zijn. De toepassing van de gedecoreerde kleitegel was in Nederland voorbehouden aan de bovenlaag van de bevolking, die over bakstenen woningen beschikte.²⁶ In Recife waren veel huizen van baksteen. In Recife woonden vermogende Sefardische joden. Deze groep hechtte sterk aan een goede inrichting van hun *sobrados*, de naam voor de drie traveeën brede woonwinkelhuisen van meer dan één verdieping, waarvan sommigen ook nog een kelderruimte hadden. *Sobrados* behoren tot de architectonische kenmerken van het oude Recife.²⁷ Waren wandtegels zelf prijzig, het vervoer kostte weinig: tegels werden als ballast in de ruimen meegevoerd, evenals gele en rode baksteen. Vergelijk de tegelwanden van de kelder van het Landsarchief, Gravenstraat 8 in Paramaribo, bestaande uit afwisselend witte en achttiende-eeuwse 'Delftsblauwe' tegeltjes. Hoewel van later datum, bewijzen zij de tegeltoepassing op vochtgevoelige plaatsen in de tropen.²⁸ (Afb.32)

Voor het overige is de collectie raadselachtig. De datering, afgaande op zowel de afbeelding als uitvoering van het hoekmotief, zou wel eens jonger kunnen zijn, dan de bewindsperiode van Nassau, die in mei 1644 Brazilië verliet. Zo lijken rundachtige Zeewezens uit de tweede helft van de zeventiende eeuw te stammen.²⁹ (Afb.33) Hoe kan dat na de overdracht aan Portugal in 1654?

Inderdaad vertrokken de meeste Nederlandse ingezetenen naar Europa, de Caribische Eilanden of Nieuw-Amsterdam. Maar na beëindiging van de vijandigheden, was er vrijelijk handelsverkeer tussen Nederland en Portugal en dus Brazilië mogelijk. Koopvaardij schepen met hun ballast voeren af en aan. Daarom is het niet gezegd, dat alle in dit convent toegepaste tegeltjes in de WIC periode zijn aangevoerd. Een deel kan, tot hun achttiende-eeuws hergebruik, Portugese huizen hebben gedecoreerd. Ook in Recife houdt men hier rekening mee, blijkend uit mijn gesprekken met architect José Luiz da Motta Menezes en archeologisch tegelexpert Paulo Tadeu de Souza Albuquerque.

Hoe dan ook, het moge duidelijk zijn, dat deze rijk geschakeerde, grootste zeventiende-eeuwse collectie van Nederlandse tegeltjes Overzee, een uniek element is in het door Nederland en Brazilië gedeelde cultureel erfgoed.

Portugese tableaux (Afb.34)

Het klooster en de kerk hebben een ware schat aan tegels, niet alleen Nederlandse, maar vooral Portugese. Op alle kerkwanden, in de kloosterhof, in de sacristie en rondom het lavabo zitten blauwwitte tableaux met voorstellingen uit het Oude en Nieuwe Testament. In de galerij van de kloosterhof, inclusief de hoekpartijen, zijn het er circa 30, van elk circa 200 Portugese tegels. (Afb.35). In barokke cartouches staan Latijnse Bijbelteksten, verwijzend naar de voorstelling. (Afb.36) Zij zijn volgens analyse van Pieter Jan Tichelaar, mogelijk ontstaan onder invloed van, of zelfs door, Zuid- of Noord-Nederlandse tegelschilders. Al in de zestiende eeuw werkten er in Portugese ateliers *Flamengos*, een verzamelnaam voor de bewoners van de Lage Landen bij de Zee. Zeventiende-eeuwse Bijbeltegels in het Tegelmuseum tonen inderdaad hier en daar dezelfde choreografie (Verdrijving uit het

Paradijs, Noach scènes). Het is interessant tegels van twee culturen zo dicht bij elkaar te zien. Want beïnvloed of niet, de Portugese voorstellingen stralen drama uit, waarbij de Hollandse ragfijn aandoen. De tableaux staan koud op de vloer. Door de grote boosdoener: optrekkend, zilt vocht, zijn zij er deplorabel aan toe. Hier en daar zijn uitgevallen exemplaren lukraak teruggezet, soms vervangen door bonte vloertegels of een – eveneens losgeraakt - Hollands tegeltje. (Afb.37) In 2004 zat in een Portugees tableau een halve ruiter en in een ander een hele bloempot, om de beschadigde tafereelen enigszins op te vullen. In december 2007 was de bloempot verdwenen. Er bestaat een restauratieplan en men mag hopen, dat dit spoedig wordt uitgevoerd.

Een bezoek aan dit bijzondere plekje binnen de miljoenenstad Recife, waarvan de groei in de Nederlandse periode begon, is van harte aan te bevelen.

---

¹ Ulysses Pernambucano de Mello, archeoloog bij de dienst voor monumentenzorg van de staat Pernambuco, FUNDARPE. HvNM was in Recife voor de afwikkeling van het opgravingsproject van Fort Oranje op Itamaracá, zie <http://www.mowic.nl>

² Van de forten uit 1630, Frederik Hendrik ('Vijfhoek') en Fort De Bruyn zijn de namen bewaard: Forte Cinco Pontas en Forte do Brum, maar Fort Ernestus en Fort Waerdenburg en Fort Prins Willem (1633) zijn verdwenen.

³ Hannedea van Nederveen Meerkerk, *Recife. The Rise of a 17th-century Trade City from a cultural-historical Perspective*, Assen/Maastricht 1989, 95.

⁴ Rond 2001-2003 zijn door het *Laboratória de Arqueologia* kademuren, palissades, de synagoge en een bruggenhoofd opgegraven.

⁵ Naar ontwerp van meester-steenhouwer Manuel Gonçalves Olinda, João Miguel dos Santos Simões en José Antônio Gonsalves de Mello, *Azulejos Holandeses do Convento de Santo Antônio do Recife. Recife 1959*, 33. Germain Bazain, *L'architecture religieuse au Brésil*, 2 vols, São Paulo / Paris 1958, vol. II 133; Nederveen, *Recife*, 267, 270.

⁶ Gasparus Barlaeus, *Rerum per octennium in Brasilia etc.*, Amsterdam 1647 (Latijn), Kleve 1660 (Duits). Standaardwerk 'De Barlaeus'.

---

⁷ De architect was Antônio Fernandes de Matos; specifiek voor hem zijn de driedeling van het corpus en de bogen in de narthex. Vanwege het ernaast liggende ‘Convento de Santo Antônio’, wordt deze kerk wel eens verward met de bisschopskerk van Recife, Santo Antônio Matriz (1765).

⁸ In de São Francisco te João Pessoa, Paraíba, werden in de kloosterhof onder een kalklaag polychrome, Portugese tegels ontdekt. Gevolg van een negentiende-eeuwse neostijlperiode?

⁹ DPHAN, *Departamento do Patrimônio Histórico e Artístico Nacional*, heden: IPHAN, *Instituto do Patrimônio Histórico e Artístico Nacional*. Ir. Ayrton Almeida Carvalho 40 jaar *Superintendente* (directeur) van het 1e District van de DPHAN, richtte de Stichting der Vrienden op, *Amigos da DPHAN*, die de uitgave van Simões en Mello (noot 3) verzorgde (informatie Ulysses Pernambucano de Mello). Carvalho wees op de ‘slechte gewoonte om de tegelbekleding met schilderwerk te bedekken, of zelfs met houten lambriseringen of metselwerk.’ Simões en Mello, *Azulejos*, 7, vert. auteur.

¹⁰ Mello’s standaardwerk over de Nederlandse periode *Tempo dos Flamengos*, Recife 1978, is gebaseerd op de Dagelijkse Notulen van de WIC, die hij in 1940 in kopievorm in het archief van het *Instituto Arqueológico, Histórico e Geográfico Pernambucano* (IAHGP) in Recife had aangetroffen. Zij waren daar gekomen door toedoen van de Braziliaanse historicus José Hygino Duarte Pereira (1847-1901), die ze in het Nationaal Archief in Den Haag eigenhandig had gekopieerd.

¹¹ Gebaseerd op Elisabeth Neurdenburg, *Old Dutch Pottery and Tiles*, London 1923. Ook de Cultureel Attaché van de Nederlandse Ambassade, de heer Knoppers en zijn eega, in 1958 in Recife op doorreis, verzekerden, dat het om tegels van Nederlandse makelij ging.

¹² Zie <http://www.mowic.nl>

¹³ Pinyin Wanli (1563-1620) heerser van 1573-1620 tijdens de Ming dynasty (1368–1644). De gevolgen in de Republiek van twee door de VOC in 1602 en 1604 buitgemaakte vrachtschepen (Portugees *caracca*), zie: C.J.A. Jörg, ‘Invloed van het Verre Oosten’, in: *Visuele Kunsten Deel 3*, Heerlen 1990, 205-230. De meandertekening op tegels is in diezelfde tijd afgeleid van de Chinese symbolen Xi en Shou voor Voorspoed en een Lang leven (informatie Kitty Laméris).

¹⁴ Wanden en Friezen voortaan genummerd: I.1, II.2 enz.

¹⁵ Herbert van den Berge e.a., *Uit Gorcum’s verleden. Aardewerk, kleipijpen, wandtegels*, Vianen, 2003, 113. In de Franciscaanse kloosterkerk São Miguel te Ipojuca (1606), een belangrijke Franciscaanse zetel, zit een tegelkruis met zes kwadraat bloempotjes met driedubbele rand, hoek: Franse lelie. In het midden een drietulp met ossenkopjes. Germain Bazain, *L’architecture religieuse au Brésil*, 2 vols, São Paulo / Paris 1958, vol. II, 133; Nederveen, *Recife*, 267, 270. De echtheid van de zes kwadranten wordt betwijfeld.

¹⁶ Zie website van de Harlinger Aardewerk- & Tegelfabriek <http://www.harlinger.nl>

¹⁷ Overeenkomsten werden aangetroffen op de vier Wan-li diertegels in het Tegelmuseum in Otterlo. Boven Beer + Paard, onder Struisvogel + Olifant.

¹⁸ Dit patroon herinnert enigszins aan het Brugse zeemonster.

¹⁹ Van dit type zijn er door Santos Simões enkele aangetroffen op São Tomé, een van de Kaapverdische Eilanden onder bewind van de WIC. Simões en Mello, *Azulejos*, 21.

²⁰ Lida Brouwer-Brand, ‘De Pannenkoekenbakster’, in: *Tegel 30*, 2002, 8-10. Arend Jan Gierveld, ‘Twee heiligen en twee ‘Paapse duivelsjagers’, in: *Tegel 30*, 2002, 11-15.

²¹ Pieter Jan Tichelaar en Marlies Stoter, *400 jaar Fries Aardewerk. Steengoed!*, Franeker 2005, 47, ‘Amoureuze tegels’.

²² Plaatsen van de vijf Kamers van de WIC waren Amsterdam, Hoorn, De Maze (Rotterdam), Middelburg en Stad en Lande (Groningen).

²³ Nederveen, *Recife*, 144-153.

²⁴ Jan Pluis, *De Nederlandse Tegel. Decors en benamingen 1570-1930*, Leiden 1998, 384.

²⁵ Het terrein van Boa Vista is door het drukke verkeersplein te zeer verstoord.

²⁶ Johan ten Broeke e.a., *Antieke tegels*, Oud-Beierland 2000, 6-7. Pieter de Hooch (Kinderspelen op wand achter Luizende Vrouw, Rijksmuseum Amsterdam inv. c 149), Johannes Vermeer (Beroepen langs plint achter Het Melkmeisje, Rijksmuseum Amsterdam, inv. SK-A-2344), zijn contemporaine getuigen en met hen en vele andere zeventiende-eeuwse meesters.

²⁷ In 1654 waren er 458 kavels met panden, waarvan in de Jodenstraat, nu *Rua do Bom Jesus*, inclusief de synagoge, 29. Nederveen, *Recife*, 161-166, geteld in de *Inventário* van Francisco de Misquita voor de Portugese koning (1654).

²⁸ Zij zijn overgebracht naar Fort Zeelandia, dat, na de restauratie door Temminck Groll (1968-1972), een museum werd. Een deel daarvan heeft de gewelddadige gebeurtenissen uit de voorgaande jaren tachtig overleefd en bevindt zich in het fort, waarvan de museumfunctie in 2004 hersteld is. Informatie Temminck Groll.

Gravenstraat: C.L. Temminck Groll e.a., *De architectuur van Suriname 1667-1930*, Zutphen 1973, 130-131.

²⁹ Ten Broeke e.a., *Antieke tegels*, 124.